ग्रामीण स्त्रियांचे शिक्षण: समस्या आणि उपाय

प्रा. राठोड बी.जे.

समाजशास्त्र विभाग प्रमुख,

पी.व्ही.पी. कॉजे पाटोदा

प्रस्तावना : भारताच्या स्वातंत्र्यनंतर ग्रामीण भागात शिक्षणाचा प्रसार वाढला. शासकिय आणि खाजगी पातळीवर शाळा, महाविद्यालयाची निर्मिती झाली. स्वातंत्र्याच्या पुर्वी अनेक समाज सुधारकांनी शिक्षण प्रसाराचे काम केलेले होते. महात्मा जोतिबा फुले यांचा या ठिकाणी आवर्जून उल्लेख करावा लागेल. स्वातंत्र्यानंतर विविध राज्यांमध्ये शिक्षणाचा प्रसार करणारे विविध समाजसेवक होवून गेले. महाराष्ट्र राज्यात शौक्षणिक कार्यात मोलाची कामगीरी करणारे भाऊराव पाटील यांचा आदराने उल्लेख करावालागेल. प्राथमिक, माध्यमिक आणि उच्च माध्यमिक शाळांच्या अस्तित्वामुळे खेडयात अथवा ग्रामीण भागात सुशिक्षीत वर्ग निर्माण होऊ लागला. शिक्षणामुळे मानवी जीवनात अनेक परिवर्तने घडून येतात. व्यक्तिमत्व विकास, कल्पना शक्तीचा विकास, आत्मविश्वासात वाढ, रोजगारांच्या नवीन संघाची उपलब्धता, संवाद कौशल्य, सामूहिक विकासाचा दृष्टीकोण यामध्ये वाढ होते. शिक्षण हे अनेक समस्यावरील प्रभावी उपाय आहे. ग्रामीण भागातील स्त्रियांची स्थिती अत्यंत दयनीय आहे. अज्ञान आणि आत्मविश्वासाचा अभाव हेच त्यामागील मुख्य कारण आहे. शिक्षणामुळे अज्ञानाचे प्रमाण कमी होवून महिलांच्या संदर्भात असलेल्या अनेक समस्यांची सोडवणूक करणे शक्य आहे. भारतीय समाजात महिलांच्या शिक्षणाकडे पाहण्याचा दृष्टीकोण उदासीन अशा स्वरूपाचा आहे. नागरी भागात पुरूष साक्षरता आणि स्त्री साक्षरता यातील अंतर कमी आहे. परंतु ग्रामीण भागात हे अंतर मात्र जास्त आहे. स्त्रियांचे कार्यक्षेत्र कुटुंबापुरते मर्यादीत असावे आणि इतर ठिकाणी तयाची भूमिका दुय्यम असावी हा परंपरागत दृष्टीकोण या अवस्थेला जवाबदार आहे डिसेंबर २००३ मध्ये झालेल्या पाहणीवरून भारतातील ग्रामीण साक्षरतेमध्ये पुरूषांचे साक्षरतेचे प्रमाण ७९% तर महिलांचे साक्षरतेचे प्रमाण केवळ ४८% एवढे आहे.१ यावरून आपणास स्त्री शिक्षणाची स्थिती लक्षात येते. परंतु हा केवळ साक्षरतेशी संबंधित निष्कर्ष आहे. अक्षरओळख म्हणजे शिक्षण हा शिक्षणाचा अतिशय संकुचित अर्थ आहे.

भारतीय संविधानाने शिक्षण या विषयाला अतिशय महत्व दिले आहे. भारतीय राज्यसंघटनेच्या निती निर्देशक तत्वामध्ये आणि नि:शुल्क प्राथमिक शिक्षण उपलब्ध करून देण्याचा उल्लेख केलेला आहे. भारतातील ग्रामीण भागात एकूण साक्षरतेचे प्रमाण कमी आहे. ग्रामिण साक्षरतेचे प्रमाण तर आणखी कमी आहे. प्राथमिक शिक्षणाचा अवाका वाढविणे आणि शाळाबाह्य मुलींना शिक्षणासाठी प्रवृत्त करणे हा प्रश्न अतिशय महत्त्वाचा आहे. २

प्रस्तुत शोध निबंधाचे लिखाण करण्यासाठी 'ग्रामीण महिलांचे शिक्षण' अशा विषयाची निवड करण्यात आलेली आहे. ग्रामीण महीलांचे शिक्षण यासंबंधी असणारे विविध प्रश्न व समस्या या ठिकाणी मांडण्याचा प्रयत्न करण्यात आलेला आहे.

शोध निबंधाचा उद्देश :

१) ग्रामीण महिलांच्या शिक्षण विषयक समस्याच्या कारणांचा शोध घेणे.

२) मुलींच्या शिक्षणात केला जाणारा भेदभाव तपासून पाहणे.

३) मुलींच्या शिक्षणात येणाज्या अडचणीचा शोध घेणे व त्यावर उपाय सांगणे.

संशोधन पद्धती : प्रस्तुत शोध निबंधाचे लिखाण करण्यासाठी विश्लेषणात्मक पद्धतीचा उपयोग करण्यात आलेला आहे. तथ्य संकलन करण्यासाठी दुय्यम स्त्रोत म्हणून संदर्भग्रंथ, प्रकाशित व अप्रकाशित शोध प्रबंधाचा वापर केलेला आहे. तसेच वर्तमानपत्रे, मासीके, इंटरनेट इ. साधन सामुग्रीचा उपयोग करण्यात आलेला आहे.

'२००१' साली झालेल्या जणगणनेमध्ये भारतात २४ कोटी स्त्रिया निरक्षर असल्याची अतिशय धक्का महिती पुढे आली.जगातील सर्वाधिक निरक्षर स्त्रिया (महिला) भारतात आहेत हे ही आता सिद्ध झाले आहे. एवढया स्त्रिया (महिला) भारतात आहेत हे ही आता सिद्ध झाले आहे. एवढया स्त्रिया निरक्षर कशा राहिल्या? स्वातंत्र्याची एवढी वर्षे गेली तरी हे कसे घडले? या निरक्षरतेमध्ये शहरी स्त्रिया अधिक निरक्षर आहेत की, ग्रामीण निरक्षरतेस कोण जबाबदार आहे? असे अनेक प्रश्न आपल्या मनात येतात" ३ मनुच्या काळात स्त्रियांना शिक्षणाचा अधिकार नव्हता पंतु ब्रिटिशांची सत्ता भारतात प्रस्थापित झाल्यानंतर शुद्रातिशुद्र व स्त्रियांना शिक्षण औपचारीकपणे खुले करण्यात आले. परंतु कर्मठवादयांनी देखील त्यास विरोध केला. ि◌ाश्चन मशीनज्यांनी शिक्षणांच्या नव्या संधी मुलींसाठी उपलब्ध करून दिल्या. आर्य समाजाने मुलीसाठी शाळा उघडण्याची प्रेरणा, शिक्षण देण्याऐवजी मुलींना ि◌ाश्चन मिशनज्यांच्या शाळेत जाण्यापासून रोखण्यात आणि विरोध करण्यात धन्यता मानली. याच काळात १८४८ मध्ये पुण्यात म. फुले व सावित्रीबाई फुले यांनी स्वतंत्र मुलिंची शाळा काढली.४ या शाळेत मुली तर सहाच होत्या व शिक्षिका सुद्धा उपलब्ध नव्हती. तेंव्हा सावीत्रीबाईंनी रात्री घरी शिक्षण घेतले व दिवसा शाळेत सर्वांचा विरोध स्विकारून शिक्षीका झाल्या. परंतु कर्मठवादया लोकांनी शिक्षणाने स्त्रिया बिघडतात म्हणून खूप आरडा ओरडा केला त्याचा परिणाम हा आज देखील आपणास पहावयास मिळतो. समाजाची आजही हीच धारणा आहे की, मुलींना शिक्षण नको, तर तिचे लवकरात लवकर लग्न करून घ्यावे. जितकी जास्त मुलगी शिकली तितकाच जास्त हुंडा द्यावा लागतो.५

ग्रामीण स्त्रियांच्या शिक्षण विषयक समस्याची कारणे :

भारतातील ग्रामीण स्त्रियांच्या शिक्षण विषयक अधोगतीला अनेक घटक जबबदारआहेत. यातील प्रभावी घटनांचा येथे उल्लेख केलेला आहे.

१) स्त्रियांचे समाजामध्ये असणारे स्थान : भारतातील ग्रामीण समुदायात स्त्रियांचे स्थान अत्यंत कनिष्ठ स्वरूपाचे आहे. ग्रामीण स्त्रियांच्या संदर्भात 'चुल आणि मुल' या दृष्टीकोणातून पाहिले जाते. यामुळे स्त्रियांचा शिक्षण विषयक दृष्टीकोनात नकारात्मक भाव दिसून येतो. याचा परिणाम म्हणून मुलींना शिक्षणापासून वंचित ठेवण्यात येते. मुलींना शिकवून काय करायचे आहे? हा गौरसमज ग्रामीण समाजात विकसित झालेला आहे. त्यांनी फक्त आपलं घर सांभाळावं या दृष्टीकोणातून तिच्याकडे पाहीले जाते.६

२) मुलीच्या शिक्षणात केला जाणार भेदभाव : स्वातंत्र्यानंतर ग्रामीण भागात शिक्षणाचा प्रसार होत असला तरी ग्रामीण कुटुंबात मुलीच्या शिक्षणाबाबत भेदभाव करतांना दिसून येतो. मुलगी ही विवाहानंतर दुसज्या घरी जाणार आहे. तिला शिक्षण देवून आपला काहीच फायदा होणार नाही अशी बज्याच लोकांची भावना आहे. १० वी किंवा १२वी पास होताच तिचा विवाह केला जातो.

३) बालविवाह : ग्रामीण भागात बाल विवाहाची प्रथा शिक्षण क्षेत्रात ठरणारा मोठा अडथळा आहे. ज्या वयात मुलीला शिक्षण घ्यावयाचे असते याच वयात तिचा विवाह केल्याने शिक्षणाचे दार बंद होतात.

४) स्थानीक सुविधांचा अभाव : ग्रामीण भागात प्राथमिक शिक्षणाच्या सुविधा जेमतेम स्वरूपाच्या निर्माण झाल्या आहेत. परंतु माध्यमिक, उच्च माध्यमिक आणि महाविद्यालयीन सुविधा अद्यापही निर्माण झालेला नाहीत. प्राथमिक शिक्षण देणाज्या शाळांची आवस्था बिकट आहेत. शिक्षकाची कमतरता आहे. शिक्षकाची अनास्था, शिक्षकाचे शाळेत गौरहजर राहण्याचे प्रमाण हे प्रश्न बिकट आहेत. प्रथमिक शिक्षण झालेले मुलं आणि मुली जेमतेम अक्षर ओळख झालेले असतात. अशा परिस्थितीमध्ये शिक्षणाचा उद्देश कसा पूर्ण होऊ शकेल? हा प्रश्न अतिशय गहन आहे.७

५) मुलींच्या शिक्षणाकडे पाहण्याचा पारंपारीक दृष्टीकोण : ग्रामीण समाजातील लोकांचा मुलींच्या शिक्षणाकडे पाहण्याचा दृष्टीकोण हा नकारात्मक स्वरूपाचा असल्याने मुलींच्या शिक्षणात गळतीचे प्रमाण जास्त दिसून येते. वंशसातत्य, कौटुंबिक जबाबदाज्या आणि कुटुंबातील सदस्यांची सेवा एवढया पुरता हा दृष्टीकोण विकसित झालेला दिसून येतो. याचा परिणाम म्हणून ग्रामीण मुलींच्या शिक्षणाकडे दुर्लक्ष होते. शासनाने मुलीच्या शिक्षणासाठी ६-१४ वर्षाच्या खालील मुला-मुलीं मोफत शिक्षण, त्याशिवाय मुलींच्या शिक्षणासाठी केंद्र सरकारच्या अधिपत्याखाली सर्वच राज्य सरकारांनी शैक्षणिक सोयी, सवलती, सुविधा देण्याचा प्रयत्न केला आहे. उदा. महाराष्ट्रात प्राथमिक शाळेत येणाज्या मुलींना दररोज एक रूपया, शाळेचा गणवेश, पुस्तके मोफत, माध्यमिक शाळेच्या मुली करीता शाळेत जाण्याची फीस माफ, बसचा

पास मोफत, बस नसेल तर मोफत सायकल, उच्च शिक्षणासाठी सुद्धा अशाच सवलती दिल्या आहेत. शासनाने अशा किती योजना मोफत दिल्या तरी लोकांच्या मनातील स्त्रीशिक्षण विषयची भूमिका बदली जाणार नाही. तो पर्यंत स्त्री साक्षरता वाढणार नाही.

६) वाहतुकीच्या सुविधाचा अभाव : ग्रामीण भागात आज देखील वाहतुकीची सुविधा म्हणावी तशी चांगली नाही. खराब रस्ते वाहनांचा तुटवडा, यामुळे शाळेत ये – जा करणे अनेक वेळा कठीण जाते. छोटया वाडया वस्त्याआणि तांडयावर, आदिवासी पाडयावर शिक्षणाची सुविधा नसते. वाहतुकीची सुविधा नसल्याने अनेक ग्रामीण मुली हया शिक्षणापासुन वंचित राहत आहे.८

७) नौसर्गिक संकटे : दुष्काळ, महापूर, अवर्षण, भूकंप, रोगराई अशा नौसर्गिक संकटानी भारतातील खेडी त्रस्त आहेत. नौसर्गिक संकटाचा सर्वात जास्त परिणाम शेती उत्पादनावर होतो. शेतीचे उत्पादन वाढतो. आगोदरच मुलीच्या शिक्षणाविषयी नकारात्मक सूर असतो. तशाच नौसर्गिक संकटामुळे खर्च पेलवत नाही. त्यामुळे शिक्षण अध्यावरच सोडावे लागते.

८) आर्थिक प्रतिकुलता : भारतामध्ये शेती व्यवसाय हा निसर्गावर आधारभूत असतो. जलसिंचनाच्या मर्यादित सुविधांमुळे बहुतांशी शेती कोरडवाहू स्वरूपाची आहे. उत्पादकता कमी असल्यामुळे आर्थिक उत्पन्न कमी होते. परिणामी गरजांचा क्रम ठरवितांना शिक्षणाला विशेषता मुलींच्या शिक्षणाला प्राधान्यक्रम मिळत नाही. यामुळे ग्रामीण कुटुंबातील स्त्रियांचे शिक्षणाचे विशेषत: उच्च शिक्षणाचे प्रमाण कमालीचे कमी असल्याचे दिसून येते.

९) शेती व्यवसाय : ग्रामीण समाजात जीवन जगण्याचा मोठा मार्ग म्हणजे शेती व्यवसाय करण्यासाठी स्त्री आणि पुरूषाची गरज असते. आधुनिक काळात शेतीसाठी लागणारे मजूर फारसे उपलब्ध होत नाही. परिणामीनिंदनी, खुरपणी, सरपण वेचणे, पेरणी, कापणी इत्यादी कामासाठी स्त्री मनुष्यबळाची गरज असते. त्याचा थेट परिणाम मुलींच्या शिक्षणावर होतो.

१०) लैंगिक अत्याचार घटना : आधुनिक काळात स्त्रियांच्या संदर्भात लौगिक अत्याचाराच्या घटना सातत्याने समोर येत आहेत. ग्रामीण परीसरात देखील अशा घटना सातत्याने घडत असतात. मुलीची छेड काढणे, बलात्कार यासारख्या घटनांची भिती पालकांच्या मनात असते. अशा घटणामुळे ग्रामीण कुटूंब उधवस्त होण्याची शक्यता असते. या घटनांच्या भीतीमुळे मुलींना शिक्षणाची दारे बंदकेली जातात. विशेषत: माध्यमिक, उच्च माध्यमिक शिक्षण घेणाज्या आणि दुसज्या गावांत शिक्षणासाठी ये-जा करणाज्या स्त्रियांच्या शिक्षणावर प्रतिकूल परिणाम होतांना दिसतो.

। स्त्री शिक्षणासाठी उपाय योजना:

१) आज भारतात सुमारे ४०ऽ स्त्रिया निरक्षर आहेत. व ज्या साक्षर आहेत त्यापौकी १०ऽ स्त्रिया बेरेजगार आहेत. स्त्रियावर होणाज्या अन्यायाला व अत्याचाराला कठोर कायदे करून रोखले पाहिजे.

२) सर्वांना समान संधी देणारी शिक्षणपद्धती असावी. भारतातील शिक्षणावरील खर्च ३ऽ वरून ८ऽ पर्यंत वाढवावा राज्यकर्त शौक्षणिक सुविधा, अपुरी पुस्तके, अपुरी शिक्षकसंख्या यामुळे मुलींची गळती प्रचंड होतांना दिसून येते. शिक्षणावरील खर्च वाढविल्याशिवाय मूल्यांसाठी स्वतंत्र शाळा, वसतीगृहे, ग्रंथालये, उभारता येणार नाही.

३) खाजगी तत्त्वावर चालविलेल्या संस्थेचा हेतू नफा मिळवणे हा असतो. 'सर्वांना शिक्षण' हया जबाबदारीतून आता शासनाने काढता पाय घेतलेला आहे. हे धोरण अंतिमत: स्त्रीविरोधी आहे. शुल्कवाढ, डोनेशन, इ. मुळे मुलींचे शिक्षण अध्यावरच बंद होते. त्यामुळे खाजगीकरणाच्या विरोधात आंदोलन उभे करणे गरजेचे वाटते.

४) भारतीय समाजातील स्त्री जाचक प्रथाच्या विरोधात सामाजिक चळवळी उभारणे आवश्यक वाटते. प्रत्येक गावांत तेथील लोकांच्या सहकार्याने स्त्री विकास महामंडळ स्थापन करावेत. उदा. बचत गट, रणरागीणी, अशा चळवळीमुळे स्त्रियावर जाच करणाज्यांना खीळ बसेल.

५) स्थानिक स्वराज्य संस्था प्रमाणेच गांवातील सहकारी संस्था, शाळा व्यवस्थापन समिती, पाणी पुरवठा समिती, इत्यादीमध्ये सुशिक्षित स्त्रियांना प्रोत्साहन मिळेल.

६) भटक्या जाती – जमाती, ऊसतोड कामगारासाठी फिरते शिक्षण देण्यासाठी सुविधा निर्माण करून दिल्या पाहिजे.

७) महिला आश्रम शाळांची संख्या वाढवून अनुदान वाढवावे. कारण ठिकठिकाणी आश्रमशाळा निर्माण होतील आणि परिणामी मुलींचा शाळेतील टक्का वाढेल.

८) स्त्रीविषयक अभ्यासाला चालना मिळण्यासाठी सर्व महाविद्यालयामध्ये व विद्यापीठामध्ये 'स्त्री अभ्यास केंद्र' सुरू करावेत.

संदर्भ ग्रंथ :

१) ञ्चद्यड्डद्यत्ञ्चद्यत्ड़ड्डष्ठ ऋड्डञ्चद्यद्धड्डड़द्य, क्ष्दड्डत्ड्ड - २००४.

२) प्रा. आशोक गोरे, ग्रामीणव नागरी समाज शास्त्र, विद्या बुक्स पब्लिशर्स, औरंगाबाद, जुन – २०१४, पृ.क्र. ३४, ३५.

३) डॉ. कालीदास भांगे, प्रा. चांगदेव मुंडे, सद्यकालीन भारतीय सामाजिक समस्या, चिन्मय प्रकाशन, औरंगाबाद, सप्टेंबर – २०१३, पृ.क्र. ४३.

४) कित्ता पृ.क्र. ४४.

५) कित्ता पृ.क्र. ४४.

६) प्रा. अशोक गोरे – पृ.क्र. ३५.

७) डॉ. दा.धो. काचोळे, ग्रामीण नागरी प्रश्न आणि समस्या, कैलाश पब्लिकेशन्स औरंगाबाद – जुन, २०१४, पृ.क्र. ६१.

८) प्रा. आशोक गोरे – पृ.क्र. ३६.